

TOCQUEVILLE AZ ALGÉRIAI FRANCIA JELENLÉTRŐL

CSIZMADIA SÁNDOR

A francia parlament az emlékezet feladata nevében 2005. február 23-án törvényt hozott a francia gyarmatosításról. A törvényhozók a francia nemzet háláját fejezték ki az algériai-francia háború lezárása (1962) után Franciaországba menekülni kénytelen algériai franciáknak ('les pieds-noirs') és a francia hadseregbe besorozott, s így az Algéria függetlenségéért harcoló algériaiak ellen harcoló algériaiaknak ('les harkis'). A törvény negyedik pontja kiemeli Franciaország tengerentúli, s főként észak-afrikai jelenlétének pozitív szerepét, s arról rendelkezik, hogy ezt a tényt minden francia tanulóval meg kell ismertetni az oktatás során. A törvény kihirdetése óta az emlékezetek háborúja folyik algériaiak és franciák, valamint franciák és franciák között.

Előadásomban természetesen nem ezzel a törvénnyel és az általa generált vitákkal szándékozom foglalkozni. A törvény ténye és a viták nyomán követése azonban szerepet játszott abban, hogy mindenfajta aktualizálási igény nélkül Alexis de Tocqueville életművének egy kevésbé ismert – Franciaország algériai gyarmatosítására reflektáló – területére irányítsam a figyelmet. Az 1839-ben Alsó-Normandiában (Valogne) nemzetgyűlési képviselővé választott, majd 1848-ban újraválasztott, s 1849-ben egy rövid ideig külügyminiszteri posztot is betöltő Tocqueville kétszer – 1841-ben és 1846-ban – járt Algériában, s lényegében három írásában – *Deuxième lettre sur Algérie* (1837), *Travail sur l'Algérie* (1841), *Premier rapport sur l'Algérie*

(1847) – foglalkozott az algériai francia jelenlét kapcsán felmerült problémákkal.

A Franciaország nagyhatalmi státuszának gyengülését konstatáló francia gondolkodó, főleg hazájának a brit birodalommal folytatott világhatalmi rivalizálásával összefüggésben legitimálta az észak-afrikai francia expanziót. Ily módon a gyarmatosítás egyik teoretikusa lett, aki geopolitikusként, s egyúttal liberális gondolkodóként dolgozott ki megoldásokat a gyarmatosítás rendkívül komplex problematikájára, miközben az általa is szorgalmazott francia-arab háború mellett rendületlenül hitt egy a törvényekre és a szabad egyének érdekközösségére épülő, többnemzetiségű algériai társadalom felépíthetőségében.

FRANCIAORSZÁG GEOPOLITIKAI IRÁNYVÁLTÁSA

A napóleoni háborúk győztesei a háború utáni új nemzetközi rendet a hatalmi egyensúly nevében alkották meg az 1814–15-ös bécsi kongresszuson, jóllehet a győzteseknek „nem volt könnyű – mint azt Henry Kissinger írja – nagylelkűnek lenni azzal a Franciaországgal, amely másfél évszázadon át próbált uralkodni Európa felett, és amelynek hadseregei negyedszázadon át szomszédai területén tartózkodtak” [KISSINGER, 1996:73]. A hatalmi egyensúly egyik fontos eleme volt a Német Szövetség (azaz a korábbi 300 német államból létrejött 30 állam szövetségének) a létrehozása, amely „túl erős volt ahhoz, hogy

Franciaország megtámadja, de túl gyenge és decentralizált ahhoz, hogy szomszédait fenyegetse” [KISSINGER, 1996:72]. Ezzel megszűnt Franciaország európai geopolitikai irányultsága, amely egy gyenge és szétdarabolt Közép-Európa létén alapult, „állandó kísértésben tartva Franciaországot, hogy beavatkozzék, s e területeket lényegében a francia hadsereg gyakorlóterévé tegye” [KISSINGER, 1996:73]. Mindez tökéletesen megfelelt Anglia érdekeinek is, amely az új világrendben „sakkban akarta tartani Franciaországot.” [KISSINGER, 1996:80]

Éppen ezért a francia külpolitika – X. Károly király kormánya döntésének megfelelően – új geopolitikai irányt vett 1830-ban: Algír elfoglalásával megkezdődött a francia gyarmati hódítás Algériában, s egyúttal megszűnt a háromszáz éves török fennhatóság. Ezzel a döntéssel a francia kormány valójában a francia gyarmatpolitikának már a XVIII. században, XVI. Lajos korában kialakult, s későbbiekben is jellemző három alapvető vonását mozgósította: (1) a francia gyarmati terjeszkedés az európai politika és a kontinentális érdekek függvénye; (2) a terjeszkedés fő iránya az afrikai kontinens; (3) az expanziós törekvések egyfelől a francia birodalom nagyságát szolgálják, másfelől a rivális nagyhatalmak, főleg Anglia ellen irányulnak.

Az újonnan meghódított algériai terület problémájával azonban – mivel X. Károly és kormánya néhány nappal Algír elfoglalása után megbukott – már Lajos Fülöp liberálisabb szellemű adminisztrációjának kellett megbirkóznia. Az új kormány nem kívánt katonai akciókba bocsátkozni: megelégedett a partvidék legfontosabb kikötőinek a megszállásával, hogy elejét vegye a francia hajókkal szembeni megtorló akcióknak. Másrészt viszont – J. D. Fage és W. Tordoff szerint – úgy vélte, hogy „esztelen és szégyenletes cselekedet volna a franciáktól, ha hódításaikat visszaadnák egy már hitelét veszített afrikai rezsimnek.” [FAGE-TORDOFF, 2004:318] Ezért 1834-ben a „részleges meg-

szállás” politikájának folytatása mellett döntöttek. „Mindazokat a területeket, melyek felett a dej uralkodott, franciáknak nyilvánították, de francia adminisztrációt csak azokban a part menti körzetekben állítottak fel, amelyeket többé-kevésbé szilárdan ellenőrzésük alatt tartottak.” [FAGE-TORDOFF, 2004:318-9]

Ez a politika azonban nem vált be, mivel az ország belsejének vezetői közül többen nem ismerték el a francia fennhatóságot. „Ehelyett a hadvezér és nemzeti hős Abd al-Kádír köré csoportosultak, akinek vallási tekintélye remek gyakorlati érzékkel párosult. Dzsihadot hirdettek a betolakodók ellen, majd több csatában is vereséget mértek a franciákra, akiknek be kellett látniuk, hogy partvidéküket csak úgy tudják megvédeni, ha erővel meghódítják Algéria belsejét.” [FAGE-TORDOFF, 2004:319] Az offenzíva 1840-ben vette kezdetét Thomas Bugeaud tábornok, Algéria főkormányzójának irányításával. A mozgékony francia egységek felszámolták a törzsi ellenállási góccokat, és lerombolták a környéküket, ahonnan a lázadók támogatást kaptak. Abd al-Kádírt 1847-ben elfogták és száműzték Algériából, Bugeaud főkormányzót pedig visszarendelték Franciaországba. „A hadügyminisztérium ugyanis nem akarta folytatni a tábornok politikáját, aki a meghódított mezőgazdasági területeket, amelyek lakói a hegyekbe és a füves síkságokra menekültek, kormányzati alapokból támogatott francia paraszttal kívánta gyarmatosítani. A legjobb földjeik elvesztése ellen tiltakozó algériaiak szünni nem akaró ellenállása viszont oda vezetett, hogy kisebb megszakításokkal egészen 1879-ig – a franciáknak ekkor sikerült a határvonalat a Szahara északi határáig kitolniuk – folytatódott a még Bugeaud kezdeményezte agresszív katonai elnyomás.” [FAGE-TORDOFF, 2004:319]

A FRANCIA NAGYHATALMI HANYATLÁS ELKERÜLÉSE

Tocqueville már az 1841-ben megjelent tanulmányának az elején leszögezte: „Nem

hiszem, hogy Franciaország komolyan gondolkodhatna azon, hogy kivonul Algériából. Ha feladná, az a világ szemében hanyatlásának árulkodó jele lenne.” [TOCQUEVILLE, 2002c:4]

Az önkéntes kivonulásnál még azt is jobban el tudta volna fogadni, ha egy rivális nemzet erővel ragadná el a franciák területi hódítását. Érvéleése szerint, történelmi tapasztalatok alapján megeshet, hogy egy ereje teljében és expanziója közepette lévő nép vereséget szenved egy háborúban, s elveszíti megszerzett területeit. Éppen az angolokkal, azaz a legfőbb rivális nemzettel fordult elő, hogy a franciák és a spanyolok ellen folytatott gyarmati háború elvesztése után 1783-ban egy olyan szerződés aláírására kényszerítették, melynek révén le kellett mondaniuk leghasznosabb gyarmataikról. Alig harminc év múlva azonban már uralták a tengereket, és elfoglalták a legfontosabb kereskedelmi csomópontokat valamennyi kontinensen. Ha Franciaország – ehhez a perspektívához képest – meghátrálna egy olyan vállalkozás előtt, melynek során csak a meghódított ország „természeti nehézségeivel” és „kis barbár törzseinek” ellenállásával kell megbirkóznia, más népek ezt úgy fognák fel, mint ha a gyarmatosító ország „összeroskadna saját tehetetlenségének a súlya alatt”. Minden nép, amely könnyedén lemond arról, amit már megszerzett, és önmagától békésen visszavonul egykori határai mögé, közhírré teszi, hogy története „szép fejezeteinek” végére ért, s hanyatló korszakába lép.

Ebben az összefüggésben Tocqueville megfogalmaz egy előrelátó, Franciaország geopolitikai paradigmájának pontos ismeretéről tanúskodó gondolatot: „Ha Franciaország valaha is feladja Algériát, nyilvánvaló, hogy azt csak akkor teheti meg, ha nagy dolgokba fog Európában és nem akkor, mint most, amikor a másodrendű hatalmak sorába látszik lecsúszni, és úgy tűnik, beletörődötten hagyja, hogy az európai ügyek intézése más kezekbe kerüljön”. [TOCQUEVILLE, 2002c:5] (Mint tudjuk,

Franciaország csak 1962-ben vonult ki Algériából, amikor az európai integráció fontos vezetőjévé vált.)

Tocqueville tehát Franciaország hanyatlásának elkerülését tekinti az elsődleges szempontnak, amiért a franciáknak ragaszkodniuk kell a hódításukhoz. Ehhez az elvi szemponthoz társít – ezzel összefüggő – geostratégiai megfontolásokat is. Két már megszerzett és egy megszerzendő algériai tengerparti kikötő birtoklása volt a tét:

1. Az Orán városához közeli mers-el-kébir-i hadikikötő, amely az afrikai és a spanyol partok által képzett, Gibraltárig terjedő, s fokozatosan összeszűkülő tengeri szoros kiemelkedő stratégiai pontja. E kikötőben – mindenféle fejlesztés nélkül is – egyszerre legalább 15 tengeri hajó tartózkodhatott gyakorlatilag támadhatatlan pozícióban.

2. Az algériai kikötő, amely már a francia beruházásoknak köszönhetően elég jelentős kereskedelmi kikötővé vált, s további fejlesztésekkel nagy hadikikötővé válhatott.

3. Ez a két egymásra támaszkodó, a francia partokkal átellenben található stratégiai pont – ahogy Tocqueville fogalmaz – napjaink „politikai tengerén” található, s nagyban hozzájárul Franciaország erejéhez. Ám ehhez a földrajzi-stratégiai egységhez szükség van még, részben annak megőrzése miatt, egy harmadik kikötő – Mahon – megszerzésére is.

Miért tartja Tocqueville elsődrendű kérdésnek e stratégiai-földrajzi pontok megtartását és egy további kikötő megszerzését? Azért, mert ha ezek a pontok nem maradnának francia kézben, akkor egy másik európai nép kezébe kerülnének. Franciaország számára tehát nincs más választás. „Ha tehát ezek a kikötők nem velünk lennének, akkor ellenünk lennének, vagy úgy, hogy közvetlenül kerülnének ellenségeink hatalmába, vagy úgy, hogy befolyási övezetükbe kerülnének. [...] Valószínű, ha mi feladnánk Algírt, az ország közvetlenül egy keresztény nemzet birodalmába kerülne; de megengedhető az a

lehetőség is, hogy Algír először visszakerülne a muzulmánok kezébe, előre megjósolható azonban, hogy a helyünkbe lépő muzulmán hatalom nagymértékben különbözne attól, amelyet mi leromboltunk; magasabbra törne, más cselekvési eszközei lennének, szokásos kapcsolatokra lépne keresztény nemzetekkel, és szokásosan az egyik irányítaná. Egy szóval, számomra nyilvánvaló, hogy Afrika, bármi történjen is, mostantól fogva belépett a civilizált világ körforgásába és többé már nem kerül ki onnan.” [TOCQUEVILLE, 2002c:6]

MILYEN ESZKÖZÖKKEL TARTHATÓ MEG ALGÉRIA?

Tocqueville szerint tehát Algériát meg kell tartani. A kérdés az, hogy e célkitűzés hogyan, milyen eszközökkel érhető el. S ez annál is inkább pontos választ igényelt, mert a négy évvel korábbi, 1837-ben megjelent írásában megállapítja, hogy alig hét éve Franciaország számára teljesen ismeretlen volt az észak-afrikai ország. A hódítóknak nem volt semmilyen tudásuk sem az ott élő népekről (az arabokról, a kabilokról) – sem a nyelvükről, sem az erkölcsükről; nem tudtak semmit az országról, ásványkincseiről, folyóiról, városairól, éghajlatáról, miként az ott élő törzsek megoszlásáról és a törzsekben a rangok eloszlásáról sem. Nem tudták azt sem, hogy milyen harcmodorra készüljenek tábornokaik: lovassági vagy gyalogsági csatákra. „A franciák semmit nem tudtak ezekről a dolgokról, s nem is nagyon zavartatták magukat, hogy megtanulják őket.” [TOCQUEVILLE, 2002a:5] Katonailag győztek ugyan, ám csak utána jöttek rá, hogy a győzelem pusztá ténye nem elég egy idegen nemzet kormányzásához. A hódítást mindent elsöprő, felforgató forradalomként, egy teljesen új korszak kezdeteként élték meg. A dolgok régi rendjének totális felforgatása közben szétverték a török polgári és katonai kormányzatot, a török katonákat és hivatalnokokat Kis-Ázsiába szállították. Megsemmisítették az írásos dokumentumokat, a közigazgatási regisztereket, a hivatalos okmányokat, hogy

teljesen eltüntessék az ellenség uralmának nyomait. Így viszont tökéletes anarchiát teremtettek, s ebből az anarchiából született meg a marokkói birodalom határaihoz közel, a huszonöt éves muszlim hadvezér, Mohamed próféta leszármazottja, Abd al-Kádír hatalma.

Algéria régi kormányzati rendszeréből a franciák csak a török görbe kardot, a jatagánt és a korbácsot őrizték meg: minden más francia lett. De milyen lett valójában a francia mintára megszervezett kormányzat? „[...] irregulárisá, erkölcsstelené és elnyomóvá vált Algírban, ami lehetetlenné tette a kormányzást Algír tartományon kívül.” [TOCQUEVILLE, 2002a:5] A gyökeréig lerombolt közigazgatási rendszer helyébe tehat a francia megszállók – teljes ignoranciájukból következően – azonnal, minden átmenet nélkül a francia közigazgatási rendszert vezették be. Második levelében Tocqueville ironikusan állapítja meg: „Kérem uram, gondolja csak el, hogyan tudtak volna megfelelni a sivatag tevékeny és megfélemezhető gyermekei a mi bürokráciánk ezernyi formalitásának, és hogyan lett volna tőlük elvárható, hogy megfeleljenek centralizált államrendszerünk lassú és aprólékos ügyintézési eljárásainak, valamint írásbeliségének. [...] Az irányítási rendszert a városokban és a körülöttünk élő törzsekre terjesztettük ki, a kormányzóság egyéb részein viszont még bele sem fogtunk a kiépítésbe. Helyi kormányzataikat felszámoltuk, de semmit nem állítottunk a helyükbe.” [TOCQUEVILLE, 2002a:5]

Tocqueville fölöslegesnek tartotta hosszasan sorolni a visszavonhatatlan hibákat, vagy azt, hogy mit kellett volna a franciáknak tenniük a hódítás első periódusában. „Röviden csupán az mondható, hogy először – ahogyan azt a civilizációnk megengedi – egyszerűen a legyőzöttek helyére kellett volna lépni; hogy korántsem azzal kellett volna kezdeni, hogy a mi közigazgatási rendszerünkkel akarjuk az övéket felváltani, hanem egy ideig a miénket kellett volna az övékhez igazítani, meg kellett

volna őriznünk a politikai határmegvonásokat, a magunk szolgálatába kellett volna állítanunk a megdöntött kormány hivatalnokait, el kellett volna fogadnunk a hagyományait és megőrizni szokásaikat. [...] Ha megismertük volna az arabok nyelvét, előítéleteit és szokásait, ha tanulmányoztuk volna, hogy milyen tisztelettel viseltetnek mindig is egy fennálló kormány iránt, akkor lett volna helyénvaló lassanként a mi szokásainkhoz fordulni és a körülöttünk lévő országot elfranciásítani.” [TOCQUEVILLE, 2002a:8]

A gyarmatosítás első fázisának tapasztalatai, az elkövetett hibák elemzése alapján Tocqueville összefoglalásképp az alábbiak szerint határozza meg Franciaország algériai sikeres jelenlétének alapvető feltételeit.

1. A franciák Algériában soha nem érnek el sikert, ha algériai alattvalóikra a francia közigazgatási formákat kényszerítik. Nem vezethetnek be büntetlenül teljesen új politikai szokásokat és eljárásokat. A felvilágosultabb és erősebb franciáknak kell először egy bizonyos fokig az ő szokásaikhoz és előítéleteikhez alkalmazkodniuk Algériában éppúgy, mint máshol. Egy új kormány feladata nem az, hogy létrehozza azt, ami egyáltalán nem létezik, hanem hogy építsen arra, ami már létezik. Az arabok kétezer év óta törzsekben élnek. A legtartósabb emberi intézménynek tekinthető törzsi szervezettől még hosszú ideig nem foszthatják meg őket érzelmeik és gondolataik teljes felforgatása nélkül. Az arabok maguk nevezik ki vezetőiket, meg kell nekik hagyni ezt az előjogot. Nem szabad katonai és vallási arisztokráciájuk felszámolására törekedni, hanem a franciáknak hatalmukba kell keríteni őket és egy részüket a szolgálatukba állítani, ahogyan azt a törökök tették. Nemcsak hasznos az

arabok politikai szokásaiból profitálni, de az is nagyon fontos, hogy csak lassan változtassák meg polgárjogi szabályaikat, mivel e szabályok többsége a Koránban van lefektetve oly módon, hogy a muszlimoknál a polgári jog és a vallási jog összefonódik.

2. A hódítóknak tartózkodniuk kell attól, hogy az őket általában gyötrő uniformitási kényszernek engedelmessé váljanak Algériában, és be kell látniuk, hogy éppoly veszélyes, mint abszurd lenne a hozzájuk nem hasonló lényekre ugyanazt a törvénykezést alkalmazni. Emlékeztükbe kell idézni, hogy a Nyugat-római Birodalom bukása után, egyidejűleg álltak fenn a barbár népek által követett barbár törvények, és a római polgárok által követett római törvények. Ez a történelmi példa követésre méltó, mert csak így remélhető, hogy a gyarmatosítók veszély nélkül juthatnak túl az átmeneti korszakon, amelyre azért van szükség, hogy két különböző civilizációhoz

tartozó nép képes legyen egy egészbe összeolvadni. Ha franciák és arabok egyazon körzetben élnek, mindegyikre azt a törvénykezést kell alkalmazni, melyet képes megérteni, és amelyet megtanult tisztelni. Mindkét népnek közös politikai vezetőre van szüksége, de minden másnak sokáig különböznie kell. Így később a két nép egyesülése szinte automatikusan megvalósul.

3. Az afrikai kontinensen élő franciákat irányító törvénykezésnek nem szabad pontosan olyannak lennie, mint amilyen az anyaországban áll fenn. Egy „születőben lévő” nép nehezebben tudja elviselni ugyanazokat az adminisztratív kényszereket, mint egy „régiből”, és ugyanazok a nehézkes formalitások, melyek esetenként ez utóbbi biztonságát garantálják, az előbbit inkább akadályozzák a kifejlődésben, sőt szinte a megszületésben is. Afrikában

Nem vezethetnek be büntetlenül teljesen új politikai szokásokat és eljárásokat. A felvilágosultabb és erősebb franciáknak kell először egy bizonyos fokig az ő szokásaikhoz és előítéleteikhez alkalmazkodniuk Algériában éppúgy, mint máshol.

éppúgy, vagy még inkább, mint Franciaországban, a társadalomban élő embernek alapvető garanciákra van szüksége; egy gyarmaton minden más országnál nagyobb szükség van az egyéni szabadság megteremtésére, a tulajdon tisztelésére, és mindenfajta jog biztosítására. És másfelől egy gyarmatnak egyszerűbb, rugalmasabb és a központi hatalomtól függetlenebb közigazgatásra van szüksége annál, mint amely a birodalom kontinentális tartományait irányítja.

A francia gondolkodó leszögezi: „Algériában tehát politikai berendezkedésünk lényegéhez kell nagy gonddal ragaszkodnunk, és nem a formáját kell babonásan követnünk, többre kell tartanunk a szellemiségét, mint a betűjét. [...] Ha nem így járunk el, akkor nem a telepések számát fogjuk növelni, hanem a köztisztviselőké.” [TOCQUEVILLE, 2002a:13]

Tocqueville 1837-ben határozottan azt gondolja, hogy a jövő a saját kezükben van, és nincs kétsége afelől, hogy idővel, kitartással, ügyességgel és igazságossággal – miként írja – „egy nagy emlékművet állíthatunk hazánk dicsőségére az afrikai parton.” [TOCQUEVILLE, 2002a:13]

Persze Tocqueville tudja azt is, hogy az arabok többsége hívő muszlim, de nem felejt el, hogy a muzulmán világban éppúgy, mint a keresztény világban, a vallási hitek szüntelenül veszítenek erejükből. Megállapítja, hogy bár a vallás fontos szerepet játszott azokban a háborúkban, melyeket ellenük vívtak és vívnak Afrikában, csak másodlagos oka volt e háborúknak: sokkal inkább az idegeneket és hódítókat, mintsem a keresztényeket támadták bennük. „Minden olyan esetben, amikor sem a patriotizmus, sem a törzsi vezérek személyes ambíciója nem fordította az arabokat ellenünk, a tapasztalat azt mutatta, hogy a vallás nem akadályozza meg őket abban, hogy a legrajongóbb segítőinkké váljanak, és a mi zászlónk alatt vonulva éppoly kemény harcot vívjanak saját hittársaik ellen, mint

amilyeneket azok folytatnak ellenünk.” [TOCQUEVILLE, 2002a:14]

Meggyőződése: ha a franciák mindinkább bizonyítják, hogy az iszlám vallás és kultúra egyáltalán nincs veszélyben az uralmuk alatt, a vallásos szenvedélyek kihunynak, és Afrikában csak politikai ellenfeleik lesznek. Azt is téves feltételezésnek tartja, hogy az arabok polgári szokásai képtelenné teszik őket arra, hogy hozzászokjanak a franciákkal közös élethez. „[...] a létezését és szabadságát féltő nép számára nincs jobb, mint a nomád élet. Világosan látom, hogy az arabok inkább szeretnek a szabadban bolyongani, mintsem egy vezető zsarnokságának kitenni magukat, de mindez azt jelenti számomra, hogy ha szabadok maradhattak volna, tiszteletben tartották volna őket, és letelepülhettek volna, akkor nem haboznának vándorló életmódjukkal szakítani. Nem kétlem, hogy érdekeltségük tartóssá tételével hamarosan követik az életmódunkat.” [TOCQUEVILLE, 2002a:5]

URALOM ÉS KOLONIZÁCIÓ

Négy év elteltével azonban a franciák algériai jelenléte még mindig számtalan súlyos kérdést vetett fel, hiszen a dolgok nem úgy alakultak, ahogyan arra Tocqueville 1837-ben számított. A megújuló fegyveres összetűzések következtében új problémák is felmerültek. Mindezek hatására egyre hevesebb viták folytak az anyaországban arról, hogy kivonuljanak-e Algériából, az uralmukat szilárdítsák-e meg, vagy inkább nagyobb léptékű kolonizációhoz kezdjenek-e hozzá az észak-afrikai országban. 1841-ben Tocqueville két ok miatt érezte sürgősnek a döntés mielőbbi meghozatalát:

1. váratlan háború érheti a franciákat algériai betelepedésük első fázisában, s könnyen elvehetik tőlük az országot és eddigi áldozataik gyümölcsét;

2. amíg a betelepedési munka tart, Franciaország tartózkodik a cselekvéstől a világ egyéb térségeiben, de biztonsága és becsülete miatt előbb-utóbb szüksége van

arra, hogy „bénult karját ismét mozgásba hozza”.

Tocqueville mindenesetre – feltehetőleg a francia kormány Algériát érintő döntéseire irányt mutatva – fontos állásfoglalásokat tesz elvi és gyakorlati kérdésekben egyaránt, miközben azt hangsúlyozza, hogy a megteendő konkrét lépéseket hatékonyságuk, nem pedig költségvetési vonzatuk alapján kell értékelni.

Legfőbb elvi állásfoglalása – aminek alapján joggal mondhatjuk, hogy a gyarmatosítás egyik teoretikusa lett – a következő: nem szabad elválasztani az uralmat a kolonizációtól és fordítva, hiszen bár az uralmat könnyebb elfogadtatni, a kolonizáció nélküli uralom örökre terméketlen és törékeny maradna, mint ahogy a kolonizáció uralom nélkül befejezetlen és ugyancsak törékeny mű lenne.

A teljes uralom kiépítésének legfontosabb eszközét abban látja, hogy Abd al-Kádír („a muzulmán Cromwell”) hatalmi rendszerét haladéktalanul le kell rombolni, hiszen ő nemcsak a francia gyarmatosítók ellen indított háborút, hanem országa örökletes arisztokráciája ellen is. Ez teljesen új fejlemény az arabok számára és sokak szemében népszerű és támogandó politika. Az 1840-es évek elejére Abd al-Kádír Nyugat-Algériában egy centralizáltabb, agilisebb, erősebb, szakszerűbb és folyamatosabban működő – a francia uralmat veszélyeztető – hatalmi gépezetet épített ki annál, mint ami a világnak e részén évszázadokon át fennállt. Háborúval kell tehát megakadályozni, hogy a későbbi algériai (sőt III. Napóleon által nyugdíjban részesített és a Francia Becsületrenddel is kitüntetett!) nemzeti hős az ország egész területén kiépítse a hatalmát. De milyen háborút lehet és szabad vívni az arabok ellen?

Tocqueville szerint semmiképpen sem szabad a törökök irgalmatlan hadviselési módját követni. A törökök mindenkit legyilkoltak, aki az útjukba került. Megállapítja, hogy a francia katonák ezidáig – noha civilizáltabbak voltak – barbárabb

módon háborúztak, mint az arabok: hadviselési módjuk éppannyira esztelen, mint amilyen kegyetlen volt. A francia katonák a civilizálatlan hadviseléssel több kárt okoztak a francia érdekeknek, mint amennyi hasznot hajtottak vele – a világ megvetése nemcsak a törököket sújtotta, hanem őket is. Ám arra is figyelemmel kell lenni, hogy a térségben a francia haderő helyzete rosszabb a törököknél: a törökök ugyan barbárként viselkedtek, de muzulmánok voltak.

Tocqueville vitába szállt azokkal az általa tisztelt francia „humanistákkal” is, akik kitartóan állították, hogy nem szabad felégetni az arabok termését, nem szabad kiűriteni a gabonátárolóikat, nem szabad fegyvertelen férfiakat, nőket, gyerekeket foglyul ejteni. Ezeket a szerinte kellemetlen, a hadijog által megengedett szükség-szerűségeket az arabokkal háborúzó népeknek tudomásul kell venni.

Az uralom megszerzéséhez tehát háborúzni kell a hadijog betartásával, de az uralom kiépítése csak egy eszköze a kolonizációnak. És itt ismét egy elvi kérdés adódik Tocqueville számára: hozzá lehet-e kezdeni a kolonizációhoz, mielőtt az uralom teljesen kiépülne és a háború befejeződné?

Válasza igen, hiszen senki nem látja előre, mikor fejeződik be a háború. Ha a háború befejezésére várnak a kolonizáció megkezdése érdekében, akkor a legjobb lehetőséget szalasztják el. Amíg ugyanis nem lesz európai lakosság Algériában, amíg csak az afrikai partokon táboroznak a franciák, soha nem rendezkednek be Észak-Afrikában. Ezért tehát együtt kell folytatni a háborút és a kolonizációt.

Algériában azonban csak akkor jöhet létre virágzó és sok telepesből álló kolónia, ha az intézményeket alapjaikban megreformálják. Tocqueville fontosnak tartotta ennek leszögezését, hiszen Algéria francia kormányát egyszerre jellemezte két ellenétes hiba, ami ritkán fordul elő egyazon kormány esetében: egyrészt erőszakos, önkényes, zsarnoki, másrészt pedig gyenge és tehetetlen volt. Ezen változtatni kell, ha azt akarják,

hogy nagy számban érkezzenek Algériába francia telepesek. A reform első lépéseként el kell különíteni egymástól katonai és civil kormányzást és adminisztrációt. Másodszor garantálni kell az anyaországból érkezőknek az anyagi gyarapodást. Végül pedig – harmadszor – biztonsági és szabadságjogi garanciákat kell adni számukra, és a gyarmati társadalmat úgy kell megszervezni, hogy az megfeleljen szokás- és ízlésviláguknak.

Amikor Algéria számára Tocqueville megfogalmazta a munkaprogramot, ott még nem volt szólásszabadság, egyéni szabadság, nem léteztek polgári szabadságjogok, nem volt sajtószabadság, miként nem létezett a döntőbíróóság intézménye, nem volt választójog és gyarmati parlament sem. Az algériai társadalom nem törvényeken alapult, a közigazgatást visszaélések, intézményi és emberi fogyatékoságok terhelték. A „totális felforgatással” előidézett helyzet annyira kritikus volt, hogy Tocqueville szinte kiábrándultan írta: „[...] ha arra lennének ítélve, hogy az afrikai partokon éljek, inkább a tuniszi kormányzóságba szeretnék menni, mint az algíriban. Nem lepődöm meg azon, hogy kevés telepes érkezik Algériába, sőt az lep meg, hogy van egyáltalán, aki odamegy és ott is marad.” [TOCQUEVILLE, 2002c:51]

Ám végül így összegez: „Azt gondolom, hogy Algéria egy részének Franciaország általi gyors kolonizációja nem kivihetetlen feladat. A legnagyobb akadályok inkább bennünk, mintsem az országban vannak. Változtassuk meg a módszereinket, és megváltoztatjuk a szerencsénket.”

[TOCQUEVILLE, 2002c:62]

AZ ŐSLAKOSOKHOZ VALÓ VISZONY

1847-re Algériában a helyzet nagymértékben megváltozott, főleg annak következtében, hogy Abd al-Kádír hatalma és ellenállása a végső összeomlás előtt állt. Éppen ezért a francia nemzetgyűlés már nem a veszélyek elhárításával volt kénytelen foglalkozni, hanem az afrikai kérdés egy „ünnepelesebb” vizsgálatát tűzte napirendre, mert úgy látta, hogy – egy hosszú

francia tanulási folyamatnak is köszönhetően – új helyzet állt elő, és új megoldásokra van szükség. A helyzet feltárására létrehozott parlamenti bizottság raportőre Alexis de Tocqueville volt, aki a bizottsági jelentés megfogalmazójaként azt írta, hogy eljött az ideje annak is, hogy közelebbről és részletesen tanulmányozzák az őslakosok feletti uralom problematikáját, annak határait, eszközeit, elveit, miközben „bizonyított igazságként fogadjuk el, hogy afrikai uralmunkat szilárdan fenn kell tartanunk.” [TOCQUEVILLE, 2002b:7]

Az általános helyzet javulása felvetette azt a kérdést is, hogyan lehetne a költséges katonai létszámot fokozatosan csökkenteni. A parlamenti bizottságban egyesek úgy vélték, hogy a katonai hatékonyság veszélyeztetése nélkül célszerű átcsoportosításokkal lehetne csökkenteni a létszámot, mások pedig azzal érveltek, hogy a franciák uralmának megszilárdítása érdekében új utakat kell építeni és a meglévőket javítani, s így csökkenhetne a hadsereg létszáma.

A bizottsági raportőr szerint azonban mindez illúzió: „A hódítás művészete nagyon egyszerű és nagyon könnyű lenne, ha csak azt jelentené, hogy hasonló titkokat kellene feltárnunk, és efféle nehézségeken kellene túllépnünk. A valódi és állandó akadály, ami a létszámcsökkentés ellenében hat – vegyük végre észre – az őslakosok ellenszenvé.” [TOCQUEVILLE, 2002b:14]

Vajon milyen eszközökkel módosíthatóak e hajlamok? Milyen kormányzati formával, milyen ágensek segítségével, milyen elvektől, magatartástól remélhető a változás? „Uraim – mondta Tocqueville a parlamenti képviselők előtt –, ezek azok a valódi és komoly kérdések, melyeket a létszámcsökkentés témája felvet.” [TOCQUEVILLE, 2002b:14] Éppen ezért rendkívül fontosnak tartotta annak a kérdésnek a megfogalmazását is, hogy milyennek kell lennie az algériai francia kormány általános szellemiségének az őslakosok vonatkozásában.

„A mi mindenkori kötelességünk velük szemben a jó kormányzás. Ez alatt egy olyan

hatalmat értünk, amely nemcsak a mi érdekünkben, hanem az ő érdekükben is igazgatja őket; amely valóban figyelembe veszi az ő szükségleteiket is; amely őszintén keresi azokat a módszereket, melyekkel gondoskodni tud róluk; amely foglalkozik jólétükkel; amely gondoskodik jogaikról; amely buzgón munkálkodik tökéletlen társadalmuk folyamatos fejlesztésén; amely nem hiszi, hogy feladata véget ér azzal, hogy behódoltatja őket és adót vet ki rájuk; amely kormányozza őket, s nem arra szorítkozik, hogy kizsákmányolja őket.” [TOCQUEVILLE, 2002b:18]

Tocqueville szerint éppoly haszontalan, mint veszélyes lenne, ha rájuk akarnák kényszeríteni a franciák erkölcsseit, eszméit, szokásait. Nem az európai civilizáció útjára, hanem saját civilizációjuk útjára kell őket terelni; azt kell tőlük kérni, amit szívesen fogadnak, nem pedig azt, ami ellenszenvet vált ki bennünk. A

magántulajdon, az ipar, az állandó lakóhely egyáltalán nem áll ellentétben a mohamedán vallással. Az iszlámizmus nem teljesen áthatolhatatlan a fény számára; gyakran fogadott már be tudományokat és művészeteket. „Ne kényszerítsük – folytatja Tocqueville – az őslakos gyerekeket a mi iskoláinkba járni, hanem segítsük őket abban, hogy saját iskolákat építsenek, és nőjön saját tanítóik száma, segítsük őket abban, hogy több jogászuk és igehirdetőjük legyen, akiket a muzulmán civilizáció éppoly kevésbé tud nélkülözni, mint a miénk.” [TOCQUEVILLE, 2002b:19]

Meg kell tehát szervezni a közoktatási rendszert, még akkor is, ha a Korán által inspirált vallási szenvedélyek ellenségesek a franciákkal, és sokak szerint jobb lenne őket –

tanárok, jogászok és hitszónokok hiányában – meghagyni a babonák és a tudatlanság világában. „Nagy könnyelműséget követnének el, ha ezt tennék. Ha léteznek vallási szenvedélyek egy népben, mindig található olyan emberek, akik hasznot húznak e szenvedélyekből, és irányítják azokat. Ha hagyjuk eltűnni a vallás természetes és tanult közvetítőit, akkor nem a vallási szenvedély fog kihalni, hanem örültek és szélhámosok kezébe kerül a vallási tan. Ma már tudjuk, hogy a lakosságot a fanatikus koldusok, az irregularitásban lévő és a tudatlan klérus által alkotott titkos társaságok tagjaiként tüzelték fel és vezették háborúba a legutóbbi felkelés során.” [TOCQUEVILLE, 2002b:19]

„Nem arra kell törekednünk, hogy szeressék az uralmunkat, hanem arra, hogy mindinkább elviselhetővé tegyünk azt számukra; nem a megvetést kell felszámolnunk, amit a muzulmánok mindig is tápláltak egy idegen és keresztény hatalom iránt, hanem rá kell őket ébreszteni. arra, hogy ez a hatalom kárhoztatott eredete ellenére is előnyös lehet számukra.”

Milyen hatással lehet az őslakosságra a Tocqueville által tanácsolt magatartásforma? „Nincs olyan bölcs, nagylelkű és igazságos kormány, amely egyetlen varázsütésre kibékíthet és bensőségesen

egyesíthet olyan népeket, melyeknek a történelme, vallása, törvényei és szokásai annyira eltérőek. Veszélyes, sőt gyermekded lenne ilyen ábrándokat kergetni. Könnyelműség azt hinni, hogy egyszerűen és rövid idő alatt felszámolhatjuk a benszülött lakosság szívében rejlő vak gyűlöletet, amit az idegen uralom mindig életre kelt és táplál. Bármilyen is legyen a magatartásunk, erősnek kell lennünk. Ezt a szabályt tartjuk mindig elsődlegesnek.” [TOCQUEVILLE, 2002b:22]

„Amit remélhetünk – folytatja Tocqueville –, az nem az, hogy megszüntetjük a kormányunk iránt táplált ellenséges érzületet, hanem hogy tompítjuk azt; nem arra kell törekednünk, hogy szeressék az uralmunkat, hanem arra, hogy mindinkább elviselhetővé tegyünk azt számukra; nem a megvetést kell

felszámolnunk, amit a muzulmánok mindig is tápláltak egy idegen és keresztény hatalom iránt, hanem rá kell őket ébreszteni arra, hogy ez a hatalom kárhozott eredete ellenére is előnyös lehet számukra. Nem volna bölcs dolog azt hinni, hogy az eszmék és a szokások közössége által kötődhetünk az őslakosokhoz, de azt remélhetjük, hogy a kapocs megteremthető az érdekek közössége által.” [TOCQUEVILLE, 2002b:22]

Az európai embernek azért van szüksége az arab emberre, hogy jövedelmet húzzon a termőföldjeiből. Az arab embernek azért van szüksége az európaira, hogy magasabb munkabérré tegyen szert. Így a kölcsönös érdek természetes módon közvetít két ember között, s gondolkodását is hasonlóvá teszi azoknak, akiknek a neveltetése és származása eredendően oly távol állt egymástól. A riportőr szerint ebben az irányban kell haladni, e cél felé kell törekedni. Ha azonban a gyarmatosítók ezzel ellentétesen cselekszenek, azaz az őslakosokra csupán mint egy „eltávolítandó” vagy „lábbal

tiprandó” akadályra tekintenek; ha nem a jólét és a felvilágosodás felé emelik, hanem gúzsba kötik és kiszípolozzák őket, akkor a legrosszabb következik be. Algéria előbb-utóbb zárt mező lesz, fallal körülvevett aréna, ahol két népnek kell élethalálharcot vívnia, és ahol az egyikre pusztulás vár.

És végül még egy figyelmeztetés a felvilágosodás hagyományára és a francia forradalom missziójára utaló Tocqueville-től: „A XIX. század közepén ne kezdjük újra Amerika meghódításának történetét. Ne utánozzuk az emberiség közvéleménye által megbélyegzett gyilkos példákat. Gondoljunk arra, hogy nekünk ezerszer kevésbé fognak megbocsátani, mint azoknak, akik akkor szerencsétlenségre e példákat elkövették, mivel bennünk kevesebb a fanatizmus, mint bennük volt, és több olyan alapelvvel rendelkezünk a felvilágosodás hagyományaként, amelyeket a francia forradalom terjesztett el az egész világon.” [TOCQUEVILLE, 2002b:23]

IRODALOM

- FAGE, J. D. – TORDOFF, William 2004: *Afrika története*. Budapest: Osiris
- KISSINGER, Henry 1996: *Diplomácia*. Budapest: Panem – McGraw – Hill – Grafo
- TOCQUEVILLE, Alexis de 2002a: *Deuxième lettre sur l'Algérie*. Montréal: Bibliothèque de l'Université du Québec. (Digitális kiadás: <http://bibliotheque.uqac.quebec.ca/index.htm>.)
- TOCQUEVILLE, Alexis de 2002b: *Premier rapport sur l'Algérie*. Montréal: Bibliothèque de l'Université du Québec. (Digitális kiadás: <http://bibliotheque.uqac.quebec.ca/index.htm>.)
- TOCQUEVILLE, Alexis de 2002c: *Travail sur l'Algérie*. Montréal: Bibliothèque de l'Université du Québec. (Digitális kiadás: <http://bibliotheque.uqac.quebec.ca/index.htm>.)